

BERNÁTH Péter

NEHÉZLOVASSÁG A KÉSŐ ANTIKVITÁSBAN

HEAVY CAVALRY IN THE LATE ANTIQUITY

Az európai nehézlovasság történeten nem a VIII–IX. században kezdődik, ahogy azt a legtöbb hadtörténelemmel foglalkozó könyv állítja. Az első nehézlovas alakulatokat a római hadsereg keretein belül állították fel szasszanida és szarmata hatásnak köszönhetően, amelyek a későbbi európai nehézlovasság előfutáiraivá váltak, ezért dolgozatomban a nehézlovasság fejlődését és késő római korban betöltött szerepét kívánom vizsgálni

The beginning of the heavy cavalry in the European military history didn't start in the VIII–IX. Century, like most of the military history books writes. The first heavy cavalry units come to the scene in the Roman army because the influence of the Sassanians and Sarmatians warfare. In my essay, I will follow the history of the heavy cavalry in the late Roman period.

A legtöbb hadtörténelmi munka a Frank Birodalomhoz és a kora középkorhoz szokta kötni a nehézlovasság megjelenését az európai hadművészetben, holott egy sor antik forrás bizonyítja, hogy a rómaiak nemcsak hogy találkoztak nehézlovassággal ellenségeik hadseregeiben, hanem maguk is alkalmazták ezt a fegyvernemet, sőt mi több, a IV. században a nehézpáncélt viselő lovasság már szerves része volt a késő római hadseregnek. Ilyen formán a középkori európai lovagi harcmodor gyökereit nem a sötét középkorban, hanem a késő antikvitásban lehet keresni, amikor a nehézlovasság az európai harcmezők állandó szereplőjévé vált.

A közel-keleti nagy civilizációk közül először az asszírok ültettek lóhátra pikkelypáncélt viselő katonákat az i. e. VII. században. Az igazi nehézlovasság azonban az Aral-tó környékén kezdett megjelenni, ahol a lovas hadviselést folytató nomádok arisztokratái egyre több fa-, fém- vagy bőrlemezt alkalmaztak saját maguk, illetve értékes harci lovaik védelmére.

A nyugati hadikultúrát képviselő népek a különböző népmozgások és a kulturális diffúzió révén végül az i. e. III. illetve az i. u. I. század között ismerkedtek meg az extra nehéz páncélzatot alkalmazó lovas harcmodorral. A görögök először Nagy Sándor, Közép-Ázsiát is érintő hadműveletei során találkoztak ilyen nehéz páncélt viselő ellenséggel, amely a III. század végére már a Szeleukida hadseregbe integrálva jelent meg a Földközi-tenger keleti medencéjében. Rómának tehát először a Közel-Keleten kellett szembeszállnia nehézlovas harcmodort alkalmazó ellenséggel, vagyis, a szeleukida, parthus, végül pedig szasszanida front volt elsődlegesen az a régió, ahol Rómának nehézlovasságot tömegesen alkalmazó ellenséggel szemben kellett felvennie a harcot, ami saját nehézlovasságának kifejlesztésére ösztönözte. Hasonló folyamat játszódott le Armeniában is, ahol keleti, déli parthus és az északi alán fenyegetés miatt az i. e. I. századra már jelentős nehézlovasságot állított ki az állam. Igaz ennek létszáma nyilván nem érte el az 52 000-t, ahogy azt Eutrópius állítja.¹

A másik terület, ahol az európai hadikultúrába tartozó népek az ázsiai eredetű nehézlovas harcmodorral találkoztak, a Közép-Alduna régiója volt, ahol az i. u. I. században szarmata jazigok és roxolánok telepedtek le. Ezáltal a dákok, trákok és különféle germán népek is közvetlen kapcsolatba kerültek az új fegyverzetet és harcmodort alkalmazó keletről jött népekkel. Vagyis az I. századra már nemcsak a rómaiak, hanem az európai barbár népek egy csoportja is közelebből megismerkedett a nehézlovasság alkalmazásával.

Az antikvitásban két kifejezést használtak a nehézpáncélos lovasság megjelölésére, a *catafractes*-t és a *clibanarius*-t. A *catafractes* kifejezés eredetileg a görög betakar, elfed kifejezésből származik, és kezdetben olyan lovasokra alkalmazták, akiknek testét valamiféle páncél fedte, de később egyértelműen a lovat és a lovasát is teljesen betakaró páncéllal rendelkező egységekre alkalmazták.

¹ EUT. VI./9.

A kutatás mind a mai napig megosztott abban a kérdésben, hogy valójában miben különbözött egymástól a catafractes és a clibanarius. Egy feltevés szerint a két elnevezés okát az eltérő fegyverzetben kell keresni. Eszerint a clibanariusoknak a buzogány és a hosszú kard, míg a catafracteseknek a hosszú lándzsa lett volna a fő fegyvere. Ez a fajta specializáció egyértelműen kimutatható a parthusoknál és a szasszanidáknál, a római hadseregben azonban nem. A legvalószínűbb, hogy a római hadseregben a teljes páncélzattal rendelkező lovasság megnevezésére egyszerre használták szinonimaként a két kifejezést. Ezt támasztja alá Ammianus Marcellinus is, amikor II. Constantius római bevonulásának leírásakor a következőképpen fogalmaz: „catafracti equites, quos clibanarios dicitant,”² azaz „catafractarius lovasság, akiket clibanariusnak is neveznek”. Márpedig Ammianus meglehetősen jól ismerte a korabeli római hadsereget és az abban szolgálatot teljesítő különféle alakulatokat, lévén, hogy ő maga is huzamosabb ideig szolgált magas rangú tisztként. Ezért megfogalmazása alapján elfogadhatjuk, hogy a IV. század közepén a római hadseregben belül nem volt lényegi különbség a clibanarius és a catafractes elnevezések között, gyakorlatilag szabadon felcserélhetőek voltak az Ammianus által leírt páncélos lovasságra: „*akiknek testét mellvért és vaslemezek takarták védelmül. Mintha nem is emberek lettek volna, hanem Praxiteles kezétől faragott szobrok. Testhez simuló vékony lemezek vették körül tagjaikat; bármerre fordultak, öltözetük rugalmasan alkalmazkodott a mozdulathoz.*”³

A Historia Augusta Severus Alexander életrajzában is szinonimaként jelenik meg a catafractes-clibanarius elnevezés, bár itt azt sugallja a forrás, hogy a rómaiak a szasszanidák által clibanariusnak nevezett lovasokat neveztek catafractesnek: „*Megfutamítottunk százhuszezer lovas, megöltünk tízezer cataphractariust — ők clibanariusnak nevezik ezeket — és fegyvereikkel a mieinket szereltük fel.*”⁴

A római légionáriusok először a III. Antiokhosz ellen vívott szíriai háborúban (i. e. 192–188.) találkoztak a szeleukida hadseregben szolgáló catafractesnek nevezett nehézlovasokkal. A Szeleukida Birodalom akkoriban Közép-Ázsiáig ért, és az i. e. 208–206. között vívott baktriai-szíriai háborúban Antiokhosz olyan területeket hódított meg, ahol már évszázados hagyományai voltak a páncélos lovasság alkalmazásának. Ekkor győzték le a parthusokat is, akik Baktriát támogatták a konfliktus során. Vagyis a Róma ellen vívott háború idején Antiokhosz uralta az ókori világnak azon részét, ahonnan a nehézlovas harcmódor származott. Ezért nem meglepő, hogy a sorsdöntő, i. e. 190-ben vívott magnésziai csatában Livius közlése szerint Antiokhosz seregének jobb és bal szárnyán egyaránt 3 000–3 000 *catafractes* harcolt, amihez még hozzá jött a királyi lovasság is, amelynek pontos létszámát nem ismerjük, de Livius szerint: „*a királyi lovasság az előbbiekhöz majdnem hasonló fegyverzetben, csupán a lovasok és lovaik páncélja volt vékonyabb*”⁵ állt ki a harctérre. Azaz, az i. e. II. század elején a szeleukida királyi lovasság már catafractes mintára volt felfegyverezve, csak éppen a páncélzata volt könnyebb.

Maga a magnésziai csata jelentőségéhez képest meglehetősen alulreprezentált a modern hadtörténelmi kutatásokban. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a tizenkét évvel korábban vívott zámái csata sokkal jobban magára vonta az utókor érdeklődését. Pedig Magnésziánál, ahol Lucius Cornelius Scipio Asiaticus és híres testvére, a Hannibált legyőző Publius Cornelius Scipio Africanus vezette a római csapatokat, nem kevesebb volt a tét, mint hogy Rómának sikerül-e fenntartania az első két makedón háború során a Balkánon szerzett befolyását, illetve sikerül-e megvetnie a lábát Ázsiában.

Maguk a catafractesek vegyes teljesítményt nyújtottak az összecsapás során. Livius szerint a szeleukida balszárnyon elhelyezkedő egységeik: „*még az első rohamot sem tudták feltartóztatni; egy részüket szétszórták, a többit pedig, akit nehéz páncélja és fegyverzete akadályozott, megölték.*”⁶ A jobb szárnyon viszont a catafractesek kezdeményeztek eredményes rohamot a rómaiak ellen. A csatát végül a rómaiak nyerték, ami az i. e. 188-as apameiai békéhez, illetve a Szeleukida Birodalom összeomlásának kezdetéhez vezetett.

A rómaiak legközelebb a Közel-Keleten, az úgynevezett mithridatészi háborúk során kerültek szembe nehézpáncélt viselő lovasokkal. I. e. 69-ben a rómaiak VI. Mithridatész vejét, II. Tigranész arméniai királyt is legyőzték Luci-

² AM. XVI./10.8.

³ AM. XVI./10.8.

⁴ HIS. AUG. ALEX. SEV.: LVI./5.

⁵ LIV. XXXVII./39.

⁶ LIV. XXXVII./42.

us Licinius Lucullus vezetésével, amiről Eutropius így számol be: „Elfoglalta az arméniai királyság leghíresebb, arzanenei városát, Tigranocertát, úgy verte le a tizenegyezer katonája élén százezer fegyveressel és íjással, ötvenkétezer páncéloslovassal felvonuló királyt, hogy az arméniaiak nagy részét elpusztította.”⁷ Nyilvánvaló, hogy a forrás által megadott szám adatok túloznak, de az világosan kiderül belőlük, hogy az arméniai hadseregben nagy létszámú páncélos lovas szolgált, akiknek a legyőzése nem jelentett komolyabb gondot a rómaiaknak. Bő másfél évtized múlva azonban megváltozott a helyzet.

A Szeleukida Birodalom által a Közel-Keleten hátrahagyott hatalmi űrt az i. e. I. század közepére a Parthus Birodalom töltötte be. Maguk a parthusok Közép-Ázsiából származó lovas nép voltak, akik mesterei voltak nemcsak a nehéz, de a könnyű lovas harcmodornak is, amit egymással kiegészítve alkalmaztak. A rómaiak először Crassus vezetése alatt i. e. 53-ban tapasztalták meg a parthus lovasság erejét. Crassus ugyanis megirigyelve triumvirtsai, Pompeius és Caesar hadi sikereit, elhatározta, hogy maga is hasonló babérokra tör, és megtámadja a Mezopotámiában nemrég berendezkedett parthusokat. A támadáshoz segítséget kért Artabazész arméniai királytól, aki „hatezer lovassal érkezett a táborba, de ezek állítólag csak a király testőrei és kísérei voltak; ezen felül saját költségén eltartott tízezer főnyi vértesslovasságot és harmincezer főnyi gyalogságot ígért.”⁸ Mint ebből a forrásból is kiténik, az arméniaiak a korban jelentős nehéz lovassággal rendelkeztek. Igaz, az ígért segítség soha sem érkezett meg Crassushoz, így saját csapataival, azaz mintegy 43 ezer emberrel vágott bele a hadjáratba. Vállalkozása azonban katasztrófába torkollott, ő maga és fia is holtan maradt a carrhaei csatatéren, ahol a mintegy 10 000 főt számláló parthus haderő diadalmaskodott a rómaiak felett.

1. számú kép: Parthus nehézlovas

A parthus hadseregben 1 000 nehézlovas is szolgált, akiknek a tevékenységét sikeresen összehangolták a 9 000 könnyűlovaséval. Így ha a rómaiak tartották a lovas támadások ellen felvett négyzet formációjukat, ki voltak téve az ellenség nagy átütő erejű összetett reflexijából leadott nyílzáporának, ha viszont üldözőbe vették őket, akkor a parthus nehézlovassággal szemben váltak védtelenné. Vagyis a parthusok a két fegyvernem sikeres kombinációja és összehangolása révén arattak győzelmet. A rómaiaknak az elkövetkezendő évszázadokban végig szembe kellett nézniük ezzel a félelmetes ellenféllel a Közel-Keleten.

Hérodotosz szerint a szkíták és az amazonok keveredéséből jött létre a szarmaták népe,⁹ akiknek két törzse, a jazigok és a roxolánok az i. u. I. században megjelentek a Közép- és az Al-Duna medencéjében. A valóságban az iráni eredetű lovasnomádok a rómaiak által már a parthusoktól megismert hadikultúrát képviselték. Tacitus szerint a roxolánok „Senkinél nem alkalmatlanabbak a gyalogharcra, ám ha lovasosztagban jönnek, alig áll meg ellenükben egyetlen csatasor. De akkor a nedves időben és a fagy felengedtével sem lándzsáiknak, sem két kézzel for-

⁷ EUT. VI./9

⁸ PLUT. Crassus 19.

⁹ HER. IV/110-114.

gatott hosszú kardjaiknak nem vették hasznát: csúszkáltak a lovak, és annyira súlyos pikkelypáncélzatuk. Ez a főemberek és a legelőkelőbbek vértete, amelyet vaslemezekből vagy igen kemény bőrből illesztnek össze, s amennyire nem járja át a fegyver, annyira akadályozza is az ellenséges rohamtól letaszított harcost a feltápaszkodásban. Ráadásul a mély és puha hóban is valósággal elmerültek.”¹⁰ Általában elmondható tehát, hogy a roxolánok fegyverzete megegyezett a catafractes, illetve clibanarius fegyverzettel, amit a rómaiak addigra már évszázadok óta ismertek, mégsem használták rájuk a catafractes kifejezést.

A roxolánok az Al-Duna illetve a Duna torkolatvidékén telepedtek le, míg a jazigok i. u. 10–50 között átkeltek a Kárpátok hágóin, és a Duna–Tisza-közét szállták meg. Itt szomszédságba kerültek a germán kvádokkal, akiknek karizmatikus királya, Vannius éppen akkoriban kezdte egyesíteni a kvádokat, és kiterjesztette hatalmát a mai Nyugat-Szlovákiára is.

A szarmata jazigok egy, a germántól merőben eltérő hadikultúrát honosítottak meg a térségben, Vannius pedig felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, éppen ezért a nyugati hadikultúrát képviselő népek közül először, még a rómaiakat is megelőzve, ő integrálta haderejébe a keleti eredetű nehézlovas taktikát alkalmazó szarmatákat. Amint látni fogjuk, a szarmatáknak pedig kulcsszerepük lesz az európai nehézlovasság kialakulásában.

Vannius szarmata csoportokat fogadott be államába, akiket a régészeti leletek tanúsága szerint a Vág-völgyében telepített le, cserében pedig katonai szolgálatot követelt tőlük.¹¹ Igaz, nem sok hasznukat vette. „Ő maga (Vannius) csak gyalogsággal rendelkezett, lovassága a szarmata iazygokból került ki, így nem mérkőzhetett meg az ellenség sokaságával: ezért úgy határozott, hogy erősségekben védekezik s a háborút elhúzza. De a iazygok, kik az ostromot nem bírták és a közeli síkságokon kószáltak, elkerülhetlenné tették az összecsapást, mivel a lugiusok s a hermundurok ott törtek be. Így aztán Vannius, leereszkedvén a várakból, vereséget szenved a csatában.”¹² A kvádok és a szarmaták első katonai együttműködését tehát közel sem lehet sikeresnek tekinteni, lévén, hogy a másfajta hadviseléshez szokott szarmata jazigok nem tudtak mit kezdeni a rájuk kényszerített új harcmodorral, az ostrommal. Fegyelmetlenségük pedig végül Vannius bukásához vezetett. Az első kudarc azonban nem jelenti a kvád-szarmata katonai együttműködés végét. A két nép gyakorlatilag több mint háromszáz évig alkotott szoros akcióegységet és számtalanszor indítottak közös akciót a szomszédos római tartományok ellen.

Az idő múlásával az Alföldön élő jazigok fegyverzete megváltozott, a nyersanyag hiány miatt egyre kevesebb fémet használtak a rájuk jellemző pikkelypáncélzat elkészítéséhez, amelyet inkább bőrből vagy fából készítettek. Rokonaik, a roxolánok a dákokkal kerültek szoros kapcsolatba és többször hajtottak végre közös akciókat a Dunától délre fekvő római területek ellen. Így nem meglepő, hogy Traianus császár két dáki háborúja során a roxolánok a dákokat támogatták, a szarmaták viszont a rómaiak oldalán szálltak harcba, mivel őket keletről egyre jobban fenyegette a Decebal alatt megerősödő dáki állam. A Traianus oszlop tanúsága szerint a nehéz páncélt viselő szarmata lovasok nemcsak lándzsával és karddal, hanem visszacsapó reflexíjjal is fel voltak fegyverezve, amivel hátrafelé fordulva, menekülés közben adtak le úgynevezett „parthus lövéseket”. Tehát a menekülést színlelő, hátrafelé nyilazó lovas sem volt ismeretlen az ókorban.

Miután a rómaiak meghódították Daciát, megnövekedett a határszakasz, amely ki volt téve a szarmata nehézlovasok támadásainak. Az Alföldön élő jazigok már 107-ben fegyvert fogtak korábbi szövetségeseik ellen, aminek egyik oka a Marostól délre fekvő területek kérdése volt, ezeket ugyanis a dáki állam felszámolása után a szarmaták maguknak akartak megszerezni, de a rómaiak továbbra is megszállva tartották a területet, nehezítve ezzel a szarmaták és roxolánok közötti kereskedelmi kapcsolatot a Vaskapun keresztül. A 107-es háborút Hadrianus, mint pannoniai helytartó vezette, így pontos ismereteket szerzett a szarmaták fegyverzetéről és harcmodoráról. Ezeket az ismereteit tíz évvel később ismét használnia kellett, amikor 117-119. között újabb római-szarmata háborúra került sor. Nagy valószínűséggel ehhez az eseményhez lehet kötni az első rómaiak által felállított catafractes alakulat létrehozását. Az *ala I. Gallorum et Pannoniorum cataphractata*¹³ egység Hadrianus uralkodása alatt lépett szolgálatba Moesiában, vagyis a roxolánok által veszélyeztetett határszakaszon. Ez volt az első olyan ne-

¹⁰ TAC.: ANN I./79.

¹¹ HAVASSY, 1998. 37.

¹² TAC.:ANN. XII./29-30.

¹³ CIL XI.5632.

hézlovas alakulat, amit a rómaiak maguk állítottak fel és integráltak hadszervezetükbe, alkalmazkodva a körülményekhez.

2. számú kép: Szarmata páncélos lovas ábrázolása a Trajanus oszlopon

Legelőször a markomann-háborúk idejéből van tudomásunk róla, hogy a rómaiak egy jelentősebb szarmata csoportot olvasztottak a hadszervezetükbe. Marcus Aurelius császár ugyanis, amikor 175-ben békét kötött a szarmatákkal,¹⁴ mintegy 8 000 lovast is besorozott közülük a római hadseregbe, akiknek egy részét Britanniába vezényelték.¹⁵ A szarmata katonai jelenlét Britanniában még a IV. században is kimutatható, mivel is a dux Britanniae alatt egy szarmata cuneust találunk a Notitia Dignitatumban.¹⁶ Vagyis a IV. század végén kb. 1 200 aktív katonai szolgálatot teljesítő szarmata katonáról van tudomásuk a britanniai Bremetennacumban. Britannia volt tehát az első olyan régió, ahol a szarmata eredetű nehézlovasságot alkalmazták a rómaiak.

A III. század folyamán a Római Birodalom katonai és politikai anarchiába süllyed, azonban pont erre az időszakra esik a nehézlovasság térhódításának kezdete a római hadseregben. A folyamatot gyorsította, hogy keleten a parthusokat felváltotta a Szasszanida, más néven Újperzsa Birodalom, ami veszélyes fenyegetést jelentett Róma keleti provinciáira, ráadásul haderejében kulcsszerepet játszott a nehézlovasság. Ezért a keleti területeken perzsa hatásra és perzsa mintára indult el a római hadseregben a nehézlovasság fejlesztése. Ezt támasztja alá Severus Alexandernek a senatusban elmondott, fentebb már idézett beszéde is.¹⁷ Igaz, minden bizonnyal egy fiktív beszédről van szó, azt azonban jól példázza, hogy a római nehézlovasságot a keleti provinciákban perzsa módon fegyverezték fel.

Mint láttuk, keleten egy új, nehézlovasságot alkalmazó ellenség feltűnése indította el a római nehézlovasság lét-rejöttét. Nyugaton ugyanezt a folyamatot a sorozatos szarmata háborúk gerjesztették, és az, hogy a III–IV. század folyamán egyre több szarmata került római szolgálatba. A IV. század második felétől és az V. század elejétől pedig a különféle germán népek kezdték el rendszeresen alkalmazni a szarmata nehézlovasságot.

A III. század második felében, Dacia provincia feladása után a rómaiak egyre többször kerültek szembe a szarmatákkal, akik egyre nagyobb nyomást fejtettek ki a dunai határvédelemre, mivel a gótok elől menekülve már a roxolánok is beköltöztek a jazigok mellé az Alföldre. Nem lehet biztosan állítani, de valószínűleg ekkor következtek be azok a jelentős változások, amelyek átalakították a szarmata társadalmat. A IV. században ugyanis már

¹⁴ MÓCSY-FITZ, 1990. 40.

¹⁵ CAS. DIO: LXXI./16. HAVASSY, 1998. 41. / MAKKAY, 1995. 25. / MÓCSY-FITZ 1990. 40.

¹⁶ NOT. DIG. OCC. XL.

¹⁷ HIS. AUG. ALEX. SEV.: LVI./5.

két, egymástól élesen elkülönülő csoportra oszlottak, az előkelő, fegyverviselési joggal rendelkező *arcaragantes*-re és az alávetett *limigantes*re.¹⁸ A rómaiakkal vívott sorozatos háborúknak,¹⁹ azonban volt egy sajátos következménye. Egyre több szarmata került római fogságba, ahol aztán katonai szolgálatra kötelezték őket, ahogy azt Diocletianusszal kapcsolatban Eutropius is leírja: „legyőzték a szarmatákat, és az e nemzetből szedett foglyok hatalmas csapatait a római határokon telepítették [sic] le.”²⁰

A szarmaták beáramlása a birodalomba tovább folytatódott a IV. században is, amikor a 332–334. közötti szarmata polgárháború következtében az addig alávetett helyzetben lévő limigantes elűzte az előkelő *arcaragantes*-eket, akik vagy a környező germán népekhez, vagy a Római Birodalomba menekültek. Ammianus Marcellinus szerint ekkor mintegy 300 000 szarmata települt be a birodalomba.²¹ Ez a szám azonban nyilvánvalóan túlzás, de az kétségtelen, hogy a polgárháború következtében jelentős menekültáradat érkezhett római területre. Azonban a 300000-es létszám maximum az összes, a IV. század közepén római fennhatóság alatt élő szarmatára értelmezhető.

A nyugati birodalomban a negyedik század végén és az ötödik század elején mintegy 23 szarmata gentiliumot említ a Notitia Dignitatum, melyeknek lakossága katonai szolgálatra volt kötelezve.²² A keleti provinciákban, ellentétben a nyugatiakkal, nem állomásoztak számottevő szarmata csapatok, mindössze egy Egyiptomban állomásozó szarmata aláról van tudomásunk,²³ vagyis elmondható, hogy a szarmata fegyveres erők jelenléte a nyugati római hadseregre volt jellemző, és abban még az V. század első felében is fontos szerepet játszott.

A szarmata telepek lovassági jellegét támasztja alá, hogy a lovassági főparancsnok (*magister equitum*) alá tartoztak. Igaz az V. század elejére már a gyalogsági főparancsok (*magister peditum*) alárendeltségébe kerültek, ez azonban magyarázható azzal, hogy a kezdetben egyenrangú főparancsnoki tisztség közül a gyalogsági fokozatosan a lovassági fölé kerekedett. Azonban 378-ban, a hadrianopolisi csata idején még Valens lovassági főparancsnoka, Victor is szarmata származású volt,²⁴ ami mutatja, hogy a negyedik század középső harmadában egy szarmata lovassági tiszt a birodalom egyik legnagyobb katonai méltóságát is megszerezte.

A IV. századra tehát a nehézlovasság a római hadsereg szervezete részévé vált, a birodalom két felében összesen 17 *clibanarius*, *catafractes* alakulat teljesített szolgálatot a Notitia Dignitatum szerint. Ezek megoszlása a következő volt:

¹⁸ MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 109. / VÁRADY, 1961. 37.

¹⁹ Római-szarmata háborúk a III. század végén: 270, 275, 278, 282 -284, 289-290, 292 - 294.

²⁰ EUT. IX./25.

²¹ AM. XVII./12.4.

²² NOT. DIG. OCC. XLII.

Item in provincia Italia:

Praefectus Sarmatarum gentilium Apuliae et Calabriae.
Praefectus Sarmatarum gentilium per Britios et Lucaniam.

Item in provincia Italia mediterranea:

Praefectus Sarmatarum gentilium Apulia et Calabriae.

Praefectus Sarmatarum gentilium Brutios et Lucaniam.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Foro Fuluiensi.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Opittergii.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Patauio.

Praefectus Sarmatarum gentilium, ...

Praefectus Sarmatarum gentilium, Cremonae.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Taurinis.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Aquis siue Tertona.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Novariae.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Vercellis.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Regionis Samnitis.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Bononiae in Aemilia.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Quadratis et Eporizio.

Praefectus Sarmatarum gentilium, (in Liguria) Pollentia.

In Gallia:

Praefectus Sarmatarum et Taifalorum gentilium, Pictavis.

Praefectus Sarmatarum gentilium, a Chora Parisios usque.

Praefectus Sarmatarum gentilium, inter Renos et Tambianos

provinciae Belgicae secundae.

Praefectus Sarmatarum gentilium, per tractum Rodunensem et

Alaunorum.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Lingonas.

Praefectus Sarmatarum gentilium, Au.....

²³ NOT. DIG. ORI. XXVIII.13. Ala Septima Sarmatarum, Scenas Mandrorum. Az állomáshely valószínűleg a mai Birket el Hadij.

²⁴ AM. XXXI./12.6.

Keletrómai Birodalom:

Scythia:

Cuneus equitum catafractariorum, Arubio 1200 fő

Thracia:

Equites catafractarii Albigenes 300 fő

Thebai:

Ala prima Iovia catafractariorum, Pampane 300 fő

Vexillatio Palatina:

Equites catafractarii Biturigenses 300 fő*Equites catafractarii* 300 fő*Equites catafractarii Ambianenses* 300 fő*Comites clibanarii* 300 fő*Equites primi clibanarii Parthi* 300 fő*Equites Persae clibanarii* 300 fő*Equites secundi clibanarii Parthi* 300 fő

Vexillatio Comitatis:

Comites catafractarii Bucellarii iuniores 300 fő*Equites promoti clibanarii* 300 fő*Equites quarti clibanarii Parthi* 300 fő*Cuneus equitum secundorum clibanariorum**Palmirenorum* 1200 fő

Scholae Palatinae:

Scola scutariorum clibanariorum 500 fő**Összesen:** 6200 fő**Nyugatrómai Birodalom:**

Vexillatio Comitatis:

Equites catafractarii iuniores 300 fő*Equites clibanarii* 300 fő

Dux Britanniae:

Praefectus equitum catafractariorum, Morbio 300 fő**Összesen** 900 fő

Amint az a fenti adatokból kiderül, a IV. század végén és az V. század elején a római hadseregben szolgálatot teljesítő clibanarius és catafractus alakulatok három kivételtől eltekintve (*Praefectus equitum catafractariorum, Morbio; Ala prima Iovia catafractariorum, Pampane; Cuneus equitum catafractariorum, Arubio*) mind a központi mozgóhadereg, azaz a *comitatus* alakulatok közé tartoztak, ami alátámasztja, ezen egységek elit jellegét. Emellett az is megfigyelhető, hogy a clibanarius alakulatok mind a *comitatenses*hez tartoznak, míg a határtartományi erők (*Limitanei*) kötelékében szolgáló három nehézlovas alakulat catafractus. Ez pedig igazolni látszik azt a feltevést, mely szerint, ha fegyverzetbeli különbség nem is volt a kétfajta elnevezés között, státuszbeli eltérés elképzelhető.

Amikor a csapatok térbeli eloszlását vizsgáljuk, világosan kitűnik, hogy a birodalom nehézlovasságának mindösszesen csak 14.5% állomásozott a nyugati provinciákban. Azon belül azonban Britanniában sajátos túlsúlyt lehet megfigyelni, hiszen a Nyugat-római Birodalom összes catafractus alakulata ott teljesített szolgálatot, ami a nyugat-

ti nehézlovasság 2/3-át jelenti. A fegyvergyárak eloszlása is követi a csapatok diszlokációját, amíg nyugaton csak egy hadiüzem, az augustodonumi²⁵ foglakozott lovassági nehézpáncélok készítésével, addig keleten három hadiüzem látta el ezt a feladatot, Nikodémiában, Antiochiában és Caesareában.²⁶

Hamis képet kapunk a Nyugatrómai Birodalom nehézlovasságának erejéről, ha tisztán csak a catafractariusnak és clibanariusnak nevezett alakulatokat vizsgáljuk. Tudjuk, hogy a nehézlovas harcmódot képviselő szarmata arcaragantes jelentős része a IV. században a Római Birodalomban telepedett le, és azt is, hogy katonai szolgálatra kötelezve 23 körzetben telepítették le őket. Így a birodalom nyugati felében is nagy tömegben állt rendelkezésre a nehézlovas harcmódban jártas katonai szolgálatra kötelezett népesség, akiket azonban nem szoktak catafractesnek vagy clibanariusnak nevezni.

Mint láthattuk, a IV. századra parthus–szasszanida és szarmata hatásra létrejött a római nehézlovasság, a kérdés tehát az, hogy miként használták ezeket az alakulatokat a harcmezőn. A korábbi kutatás a kengyel ismeretének hiánya miatt azt feltételezte, hogy az ókorban nem jöhetett létre igazi csatalovasság, hiszen a lovas szilárd támasz nélkül nem öklelhetett és nem tudott lehajolni anélkül, hogy ne veszítette volna el az egyensúlyát. A legújabb kutatások azonban megcáfolták ezt a nézetet.

A kísérleti archeológia bebizonyította, hogy a több ókori nép által használt négyszarvú nyereg megfelelő stabilitást biztosított a lovasnak arra, hogy lándzsájával ökleljen, vagy oldalra dőlve lehajoljon anélkül, hogy leesne a lováról.²⁷ Ilyenformán már a késő antikvitás nehézlovasai is rendelkeztek azokkal a képességekkel, amelyek révén csatalovasságként lehetett őket alkalmazni. De hogyan is vélekedtek erről akkoriban?

3. számú kép: Ókori nyereg rekonstrukciója

A már korábban idézett forrásokból kitűnik, hogy Livius és Tacitus is úgy gondolta, hogy a páncélzat súlya miatt a nehézlovasok nagymértékben korlátozva vannak a szabad mozgásban és földre kerülve gyakorlatilag védtelenek. Ezt a nézetet a IV. század végén alkotó Ammianus Marcellinus és Vegetius is alátámasztja. Ammianus a következőképpen írja le a nehézlovasság megfutamodásának az okát a 357-es argentoratei ütközetben: *„Ez azért történt, mert páncélos lovasaink — miután harci alakzatba fejlődtek, látva, hogy parancsnokuk megsebesült, egyik társuk pedig keresztül bukik lóva nyakán fegyverzete súlya miatt — minden irányba menekülni kezdtek.”*²⁸ A páncélzat súlya nagy gond volt a lovasok számára harc közben Vegetius szerint is: *„A pikkelypáncélos lovasságot páncélja megvédi ugyan a sebesüléstől, de akadályoztatásuk és fegyverük súlya miatt könnyű őket foglyul ejteni, és gyakran ki vannak szolgáltatva a kötélhurkoknak.”*²⁹

Ezek alapján úgy tűnhet, hogy a kor nehézlovasai nem képviseltek nagy harcértéket a harcmezőn, és inkább csak impozáns megjelenésükkel tűntek ki. De ha jobban megvizsgáljuk a dolgot, láthatjuk, hogy a páncélzattal nem rendelkező lovasság és a felbomlott gyalogság ellen eredményesen lehetett őket alkalmazni. Hiszen egy fegyelmzett lovasroham elhárítására felkészített gyalogsággal szemben minden korban nehéz dolga volt a páncé-

²⁵ NOT. DIG. OCC. IX. 33.

²⁶ NOT. DIG. ORI. XI. 22. 26. 28.

²⁷ GOLDSWORTHY, 2004. 139-140.

²⁸ AM. XVI./12. 38.

²⁹ VEG. III./23.

los lovasságnak. A késő római korban az úgynevezett *fulcum* taktikát alkalmazták a lovassági támadások elhárítására. A lovassági támadások ellen alkalmazott *fulcum* gyökerei a II. századig nyúlnak vissza, amikor Arrianos egy újfajta taktikát javasolt az alán lovassági támadások kivédésére.³⁰ Eszerint az első sor nem áll, hanem térdel és így illeszti össze pajzsait, miközben a második sor katonái az első sor fölé hajolnak és főntről illesztik pajzsaik alsó szélét az első sor pajzsaihoz. Az első három sor katonái mind előre tartják a lándzsáikat, így a rohamozó ellenséges lovasság egy, szimpla pajzsfalnál magasabb akadályba ütközik, amiből lándzsák merednek ki és a lovak ezt látva megtorpannak. A gyengébben páncélozott lovasságnak is megvolt a megfelelő elhárítási taktikája a catafractesekkel illetve clibanariusokkal szemben, mégpedig az, hogy könnyű gyalogosokat keverték maguk közé, akik a harcban lerántották az ellenséges lovasokra figyelő nehézpáncélosokat a nyeregéből.

A *fulcum* taktikát azonban nem minden esetben lehetett alkalmazni, mivel nagyfokú fegyelmet és együttműködést követelt meg. Éppen ezért a legtöbbször a nehézlovasok a késő római katonai szakíró szerint is: „*A harcban kevésbé a lovasság, mint inkább a szétszórt gyalogság ellen válnak be, de ha a légiók elé helyezik őket, vagy legiónáriusokat kevernek közéjük, gyakran törik be az ellenség arcvonalat, mihelyt közelharcra kerül sor, azaz, amikor ember ember ellen harcol.*”³¹ Felismerték tehát, hogy a nehézlovasság önmagában csak a már megbomlott vonalak ellen alkalmazható eredményesen, ahhoz, hogy áttörést érjen el az erős gyalogsági védelemmel szemben, együtt kell működnie a saját gyalogságával, aminek szárnyát is fedezhette. Éppen ezért a késő antikvitásban a csatára kivonuló római seregben a nehézlovasok a gyalogság közelében sorakoztak fel: „*A gyalogság haderejének felállítását után a lovasságot a szárnyakon helyezik el, úgy, hogy az összes páncélos és lándzsás szorosan csatlakozzon a gyalogsághoz, az íjászok pedig, akiknek nincsen páncélzatuk, messzebb széledjenek. Mert az erősebb lovasságnak meg kell védenie a gyalogság oldalát, míg a gyorsan mozgó, könnyűfegyverzetű lovasoknak az ellenség szárnyaira kell rázúdulnia és azt megzavarnia.*”³²

Tudomásunk van olyan esetről is, amikor a gyakorlatban a nehézpáncélos lovasságot egy különleges művelet végrehajtása során az úgynevezett *ballistarius* egységekkel együtt alkalmazták. Amikor Iulianus ceasar 356. júniusának végén egy, az ellenség által ellenőrzött vidéken akart átkelni, akkor: „*Hogy a vállalkozás késedelmet ne szenvedjen, csak a páncélos lovasokat és a hajítógép-kezelőket vitte magával,*”³³ Nyilvánvaló, hogy itt nem a nehéz, több száz kilogrammos hajítógépekkel felszerelt egységre kell gondolni, hanem az úgynevezett *cheiroballistát*, azaz kézinyilvetőt alkalmazó egységekre. Az ilyen, torziós elven működő, könnyű kézifegyverekkel nagy távolságra és pontosan lehetett lőni, ezen felül nem korlátozzák kezelőik gyorsaságát és mobilitását.³⁴ A késő római hadseregben ugyanis a páncélos lovasság mellett megjelentek a könnyű, mobil, ugyanakkor nagy átütőerővel rendelkező vető- és hajítógépek, amik a modern kísérletek fényében képesek voltak a korban használatos páncélzatok átütésére. Vagyis a késő római hadseregben párhuzamosan folyt a nehézpáncélos lovasság és a gyorsan újratölthető, nagy pontosságú és átütőerejű fegyverek fejlesztése. Ezt indokolta, hogy a korszak belpolitikai viharai miatt gyakran kerültek szembe római egységek saját nehézlovasságukkal, valamint, hogy a nehézlovasság alkalmazása a IV. század második felére és a V. század elejére már Róma európai ellenfelei között is elterjedt.

A késő római hadseregben tehát a nehézpáncélos lovasság elitalakulatnak számított, amely a nyugati tartományokban elsősorban szarmata, míg a keletiekben perzsa mintára jött létre. A IV. századra azonban a különböző germán népek már egyre szélesebb körben alkalmazták a szarmata eredetű nehézlovasságot. Tacitustól már tudjuk, hogy a kvádok az I. századtól használták a szarmata lovasságot, Ammianus pedig arról tudósít minket, hogy az arcaragantok egy része a szarmata polgárháborút követően a gót uralom alatt álló victofálokhoz és taifalokhoz menekült.³⁵ A IV. század végén a gótokhoz csatlakoztak még „*nehézfegyverzetű alánok*”³⁶ is, akik ellen évszázadokkal korábban Arrianos kidolgozta a római gyalogság nehézlovasság rohamával szemben alkalmazandó takti-

³⁰ RANCE, 2004. 278-79.p; MACDOWAL—EMBLETON, 1994. 47-49.p

³¹ VEG. III. 23.

³² VEG. III. 16.

³³ AM. XVI./2.5.

³⁴ WILKINS, 1995. p. 52.

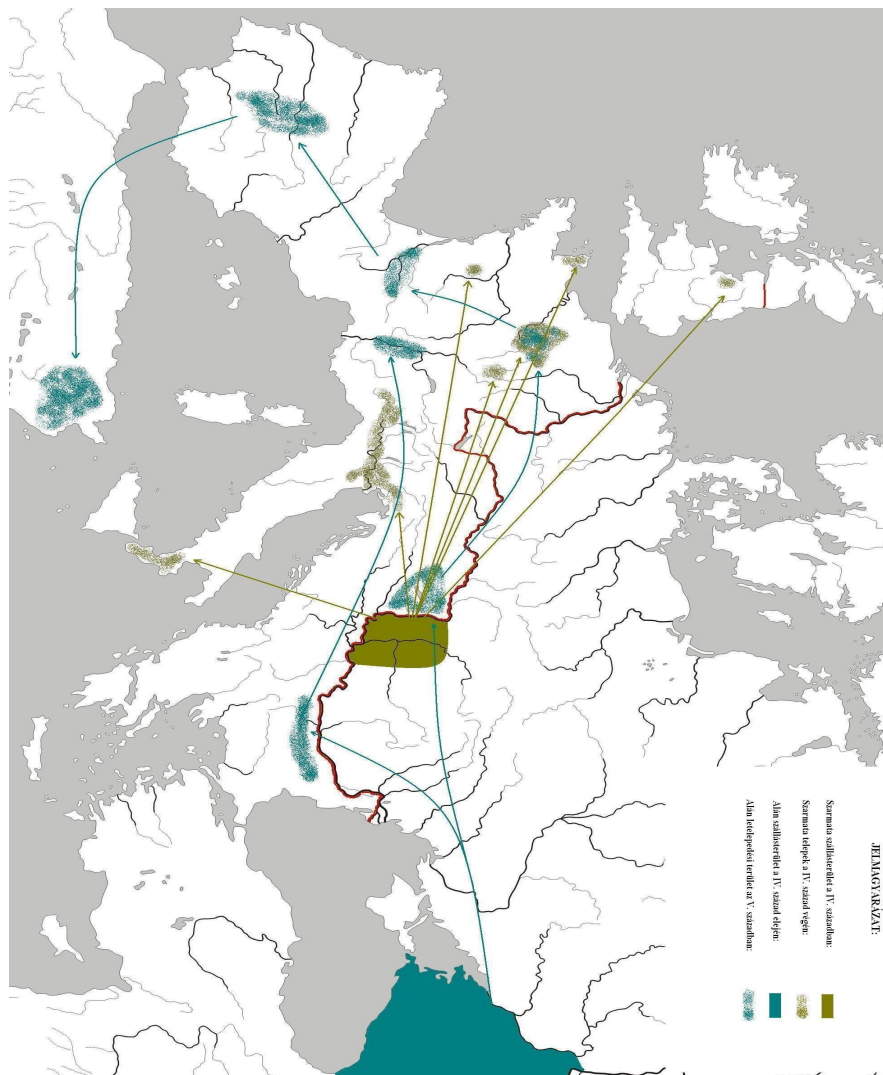
³⁵ AM. XVII./12.4.

³⁶ IOR. L./261.

káját. A szarmata alánokat a hunok szorították nyugat felé, és egyes csoportjaik különböző germán törzsekhez csatlakoztak, így az alán nehézlovasság részt vett a 378-as hadrianopolisi³⁷ és a 451-es catalaunumi csatákban is.³⁸

A népvándorlás viharai során a Nyugatrómai Birodalom szarmata telepei különféle germán törzsek uralma alá kerültek, míg az alánok a gótokhoz és a vandálokhoz csatlakozva több telepet hoztak létre szerte Nyugat-Európában. Először Pannoniában telepedtek le a 390-es években, majd 400 körül megjelentek Galliában és 410 körül Hispániában. A vandálokhoz csatlakozott alánok pedig 430 körül a vandálokkal együtt átkeltek Észak-Afrikába.³⁹ A római vezetés igyekezett felhasználni a birodalomba betelepedett alánokat a határok védelmére, ezért szövetséget kötött velük, de a valóságban a különféle alán csoportok inkább a névleg szintén római foederati germán törzseknek engedelmességek.

A Nyugatrómai Birodalom bukásakor tehát a nehézlovas harcmodort gyakorló szarmaták már nagy számban éltek Britanniába, Galliában, Itáliában és Hispániában, sőt egyes alán csoportok a vandálokkal együtt Észak-Afrikába is eljutottak. Ilyenformán tehát a kora középkorban megjelenő európai nehézlovasságot nem lehet minden előzmény nélkülinek tekinteni, hanem Nagy Károly és a középkor lovagjait a késő római hadsereg nehézlovasságának és a germán szolgálatba állt szarmata nehézlovasok örökösének kell tekintenünk.

4. kép: Vándorlások

³⁷ AM. XXXI./12.17.

³⁸ IOR. XXVIII./197.

³⁹ Jelentős alán csoport észak afrikai jelenlétére utal, hogy a vandál királyok a *Rex Vandalorum et Alanorum* címet használták

Kulcsszavak: késő római hadsereg, nehézlovasság, szarmaták, Clibanarius, Catafractes/Cataphractes

Keywords: late roman army, heavy cavalry, Sarmatians, Clibanarius, Catafractes/Cataphractes

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMMIANUS MARCELLINUS (AM): *Róma története*. (Ford: Szepesy Gyula) Budapest, Európa, 1993.
- CASSIUS DIO (CAS. DIO): *Historiarum Romanarum quae supersunt*, Berolini, Weidmann, 1955.
- EUTROPIUS (EUT): *Róma rövid története*, (Ford: Teravágimov Péter), Budapest, Helikon, 2003.
- GODSWORTHY, Adrian: *A római hadsereg története*. (Ford: Endreffy Loránd) Alexandra. Pécs. 2004.
- HAVASSY Péter (Szerk): *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*, Gyula Katalógusok 6. Gyula 1998.
- HÉRODOTOSZ (HER): *Görög — perzsa háború*, (Ford: Muraközi Gyula), Budapest, Osiris, 2007.
- HISTORIA AUGUSTA (HIST. AUG), (Ford. Terényi István), Budapest, Gondolat, 1968.
- IODANES (IOR): *De origine actibusque Getarum Getica: a gótok eredete és tettei*. (Ford: Kiss Magdolna), Budapest L'Harmattan, 2004.
- LIVIUS, Titus (LIV): *A római nép története a város alapításától*, (Ford: Muraközy Gyula), Budapest, Európa, 1982.
- MACDOWAL, Simon, EMBLETON, Gerry: *Late Roman Infantryman 236- 565 A.D.* Ospery Military. Warrior Series 9. Oxford, 1994.
- MAKKAY János: *Attila kardja, Árpád kardja*. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995.
- MÓCSY András: *Pannonia a késői császárkorban*, Budapest, Akadémiai. 1974.
- MÓCSY András, FITZ Jenő: *Pannonia régészeti Kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 1990.
- NÉMETH György: *Római Történeti Kézikönyv*. Szerk.: Németh György. Budapest, Korona. 2001.
- NIKOROV, Valerii, P.: *The Parthian Cataphracts* In.: *Chetvertaia vsesoiuznaia skola molodykh vostokovedov*. T. I. Moscow. . 65-67.p
- Notitia dignitatum occedunt notitia urbis Constantinopolitana et laterculi Provinciarum*. (Not. dig.) Szerk: SEECK, Otto, Berlin, Berolini, 1876.
- PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*, (Ford: Máthé Elek), Budapest, Osiris, 2001.
- RANCE, Philip.: *The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: The germanization of —Roman Infantry Tactics? In.: Greek, Roman, and Byzantine Studies 44.* 2004. 265-326.p
- TACITUS (TAC): *Tacitus összes művei*, (Ford: Borzsák István) Szeged, Szukits Könyvek.1998. 516.
- VÁRADY László: *Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik*. Budapest, Akadémiai, 1961.
- VEGETIUS, Flavius, Renuat (VEG.): *A hadtudomány foglalata*. (Ford: Hahn István) In: *A Hadművészet Ókori Klasszikusai*. Szerk: Hahn István, Budapest, 1963.
- WILKINS, Alan: *Reconstruction the Cheiroballista*. In.: *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6. 1995. 5-60.p